ЁРЛИҚ ВА ИНОЯТНОМАЛАР – ҚЎҚОН ХОНЛИГИ ТАЪЛИМ ТИЗИМИ ТАРИХИНИ ЎРГАНИШДА МУҲИМ МАНБА

М.О. АЛИҲОЖИЕВ

Мақолада хон ва ҳокимлар томонидан берилган ёрлиқлар ва инъом этилган иноятномаларда акс этган вақф мулки ва солиққа тортилиш тартиби ҳақидаги маълумотлар таҳлили асосида Қўқон хонлигидаги ўқув муассасаларининг фаолияти ёритилган.

***Калит сўзлар**: ёрлиқ, иноятнома, вақф, мактаб, мадраса.*

В статье раскрывается деятельность образовательных учреждений Кокандского ханства на основе анализа состояния вакфного имущества и его налогообложения, что было зафиксировано в грамотах и дарениях, пожалованных ханом и хакимами.

***Ключевые слова**: грамота, дарение, вакф, школа, медресе.*

This article describes the activities of the educational institutions under the control of Kokand Khanate. Having analyzed the state of things in the properties of 'waqoof' lands and their taxation which were registered in the written documents granted by the Khans and Khokims of that time the author tries to depict their essemce.

***Key words:** deeds, presents, 'waqoof' lands, schools, madrassah.*

Қўқон хонлиги таълим муассасаларининг вақфномалари ҳамда уларнинг фаолиятига оид тарихий ҳужжатлар (ҳукмдорларнинг ёрлиқ, фармон ва иноятномалари,[1] олди-сотди ҳужжатлари) бизгача жуда кўплаб етиб келган. Ҳозирда уларнинг аксарияти Ўзбекистон Республикаси Марказий давлат архиви (ЎзР МДА) ва Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти фондида, вилоятлар ўлкашунослик музейларида сақланган бўлиб, бир қисми таржима ва тавсиф шаклида чоп этилган [1]. Тарихий ҳужжатлар орасида Қўқон хонлари ва маҳаллий ҳокимлар тарафидан чиқарилган турли мазмундаги ёрлиқ ва иноятномалар хонлик тарихи, анъанавий таълим тизимини ўрганишда муҳим аҳамиятга эга. Айниқса, мадрасаларга мударрис тайинлаш ҳақидаги ёрлиқлар алоҳида долзарблик касб этади.

Маълумки, Ўрта Осиёнинг бошқа минтақаларида бўлганидек, Қўқон хонлигида ҳам мадраса мударрислари давлат ва жамиятнинг энг кўзга кўринган, маданий-маънавий муҳит ривожига

[1] Ёрлиқ – амирлар ва руҳонийларга бирон имтиёз берилиш ҳақида подшо, хон муҳри босилган расмий ҳужжат; Иноятнома (араб. иноят – ғамхўрлик ва форс. нома – хат, мактуб). XV – XVIII асрларда бирор солиқ ва жаримадан озод қилинганликни кўрсатувчи ҳужжат; Қўқон хонлигида нуфузли кишилар сафарга чиққанларида хон томонидан қатағон қилинган ер, ўрмон, кўл ва ҳ.к.дан йўл-йўлакай фойдаланиш учун берилган рухсатнома.

ҳамда мамлакат ижтимоий-сиёсий ҳаётига катта ҳисса қўшган фаол шахслар бўлганлар. Уларнинг аксарияти диний мансаб эгалари бўлиш билан бирга мадрасаларда талабаларга сабоқ ҳам берганлар. Мударрислар сони мадрасанинг катта-кичиклигига боғлиқ бўлган. Катта мавқега эга пойтахт мадрасалари мударриси, одатда, хон томонидан, бекликлардаги катта мадрасалар мударриси эса жойлардаги ҳокимлар тарафидан тайинланган ва бу хусусда махсус ёрлиқлар чиқарилган. Кўп ҳолларда кучли билимга эга мударрислар аълам, муфти, қозилик амалларига кўтарилган. Мавжуд тарихий ҳужжатларга қараганда, бундай вақтда уларнинг мадрасалардаги мударрислик мақоми ўз хоҳишига кўра сақлаб қолинган.

Масалан, 1864 йилда Султон Саъидхон томонидан берилган Домулла Мансурхўжани Қўқон раиси мансабига тайинлаш ҳақидаги ёрлиқда унинг янги лавозимга ўтишига қарамай, аввалги аълмлик ва мударрислик вазифаларининг сақланиб қолиши ҳақида эслатиб ўтилган [2.51]. Тошкент ҳокимларидан Салимсоқхоннинг[1] [3.95-96.] 1261 йил шаввол ойида (1845 йил октябрь – ноябрь) чиқарган ёрлиғи эса тошкентлик Абдулмуталлиб исмли шахсни шаҳардаги Бўрихўжа мадрасасига мударрис этиб тайинлаш ҳақида бўлиб, ҳужжатда унинг ушбу лавозимга лойиқлиги, билими ва илми етарли даражада эканлигига алоҳида урғуланган [4.131-132]. Айрим ҳолларда бадавлат кишилар ўз даврининг кўзга кўринган таниқли дин уламолари, тариқат пешволари учун махсус мадрасалар қурдириб, уларни мударрис этиб тайинлаганлар. Масалан, Тошкентдаги Мирзо Аҳмад қўшбеги ўзи қурдирган Мўйи Муборак мадрасасига Абдулмажидхон эшонни, Исахожа қози эса ўзи қурдирган мадрасага Ҳакимхўжа қозикалон ва Ойхўжа шайхулисломни мударрис этиб тайинлаганлар.

Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Шарқшунослик институти фондида сақланаётган Худоёрхоннинг 1864 ва 1869 йилларга тегишли ёрлиқлари орасидаги мансабга тайинлаш ҳақидаги ёрлиқларда мударрислик мақомининг сақланиши, фаолият тартиби хусусида сўз боради [2.51,64].

Худоёрхоннинг 1873 – 1874 йилларда Чуст беклигидаги Сармозор зиёратгоҳида жойлашган мадраса хизматчилари, мутаваллилари ҳамда талабаларига йўлланган иноятномасида эса Охунд Мулла Муҳиддин, Мулла Олим ва Мулла Ҳасан махсумнинг ушбу мадраса мударрислигига тайинлангани, мазкур шахсларга ҳурмат кўрсатиш лозимлиги таъкидланган [5.24-25].

Маълумки, барча мулклар қатори вақф мулкларидан ҳам солиқ олинган. Лекин хон ва амирлар, вилоят ҳокимлари томонидан берилган иноятнома асосида солиқ йиғувчилар бундай ўқув юртлари вақф ерларидан солиқ олмаганлар, яъни улар солиқдан озод қилинган [6.6]. Ўз навбатида, улар томонидан мазкур вақф маҳкамаларига, яъни мактаб, мадрасаларга солиқдан озод қилингани ҳақида махсус иноятнома берилган, унга хоннинг муҳри босилган. Мактаб, мадраса ва бошқа вақф маҳкамаларига берилган иноятнома фақатгина мана шу амир ёки хоннинг ҳукмронлик давридагина амалда бўлиб, бошқа бир хон ёки амирнинг ҳокимият тепасига келиши билан ўз кучини йўқотган [7.10].

Қўқон хонлари томонидан берилган бу туркумдаги ҳужжатлар хонлик ҳудудидаги мактаб ва мадрасаларнинг давлат томонидан ижтимоий-иқтисодий муҳофаза остига олиниши билан боғлиқ жараёнларни ўрганишда қўл келади. Ҳукмдорлар томонидан вақф хўжаликларига ёрлиқ ва иноятномалар берилиши бўйича вақф мулклари иккига ажратилган:

1. “Оқ вақфлар”, яъни солиқлардан озод этилганлар;

2. “Қора вақфлар”, яъни солиқ тўлайдиганлар [8.11].

Юридик жиҳатдан ҳар иккала вақф мулкининг ҳуқуқлари тенг бўлса-да, солиқлардан озод этилиши туфайли “Оқ вақфлар”га эгалик қилувчи вақф муассасаларининг иқтисодий аҳволи анча яхши бўлган. Чунки вақф ерларни “Оқ вақфлар”га айлантириш Қўқон хонларининг махсус ёрлиқлари билан кучга кирган ва улар ҳукумат эътиборида бўлган.

Давлат солиқ ва мажбуриятларидан озод этилган бундай вақф ерларини ижарага олувчилар кўпчиликни ташкил этган. Ижарачи деҳқонлар вақф ерларига ўз оилалари билан кўчиб келиб ўрнашганлар, вақт ўтиши билан аҳоли яшайдиган ва аҳоли яшамайдиган “оқ вақфлар” вужудга келди. Аҳоли яшамайдиган вақф дейилганда, қисқа муддатга ижарага берилган вақфлар тушунилади: бу ерларнинг ижарачилари ёки шу ерда ишлаётган шахслар ўзларига турар жой қуриши, дарахт экиши мумкин бўлмаган. Бундай ер вақфларини шариат қонунларига бўйсунган вақфлар деб айтиш мумкин [9.30].

Аҳоли яшайдиган вақф ерлар, шариатга кўра уч йилдан кўп бўлмаган муддатга ижарага берилиши кўзда тутилган бўлса-да, амалда ҳар доим ҳам бунга амал қилинмаган. Ижарачилар ердан узоқ муддат фойдаланиши натижасида уй-жой-

[1] Салимсоқхон / Саримсоқхон – Қўқон хони Шералихоннинг (1842 – 1845) ўғли, отаси вафотидан сўнг қисқа вақт Бухоро амирлиги ҳудудида юрган. У 1846 йилда Тошкентда ҳокимиятни эгаллаб олиб, 1846 – 1847 йилларда амалда мустақил ҳокимлик қилган.

лар қуриб, боғлар яратган. Оқибатда вақф мулки аҳоли яшайдиган вақф ерларига айланган. Бу ҳол кейинчалик вақф муассасаси ва аҳоли ўртасида жиддий зиддиятларни келтириб чиқарган. Масалан, Мирзо Аҳмад қўшбеги Тошкентда ҳоким бўлиб турган вақтда сув чиқариб обод қилган Эски Тошкент, Сариоғоч ва Оқтепадаги ерларни ўзи қурдирган Мўйи Муборак мадрасасига вақф қилган. Мазкур ерлар Худоёрхон томонидан солиқ ва мажбуриятлардан ҳам озод қилинган. Бироқ ушбу ерларга кўчиб келиб узоқ вақт ижарадор бўлиб қолган корандалар бу ерларнинг доимий аҳолисига айланган ва ижара сифатида фойдаланиб келган вақф ерларни мадраса мутаваллиси ихтиёрига қайтаришдан бош тортганлар [10.521-522]. Чунки 1886 йили қабул қилинган қонунга кўра, аҳоли яшайдиган вақф ерларнинг истиқомат қилиб турган аҳоли қўлига топширилиши ва уларнинг давлат хазинасига солиқ тўлаши белгилаб қўйилган эди. Айни шу ҳолатни Намангандаги Сайидқулибек мадрасаси ва унинг Умархон даврида қазилиб вақф қилинган Янгиариқдан сув ичувчи ерлардаги ижарачи аҳоли ўртасидаги зиддиятлар мисолида ҳам кўриш мумкин [11.11-12].

Солиқ ва мажбуриятлардан озод қилиш ҳақида Қўқон хонлари, бекликларнинг ҳокимлари тарафидан ёрлиқ, иноятнома ва нишонлар берилган. Бундай имтиёз ҳужжатларда, одатда, “муоф”, “марфу қалам” ва “тархонлик” деб тилга олинган.

А.Жувонмардиев ва Р.Набиев тадқиқотларида Қўқон хонлиги ҳудудидаги вақф муассасаларини **XVI – XIX** асрлар давомида солиқ ва давлат мажбуриятларидан озод қилиш ҳақидаги 300 га яқин ана шундай ёрлиқлар ўрганилган. Хусусан, А.Жувонмардиев ишлари Намангандаги Короскон хўжалари вақф хўжалигига тегишли, Р.Набиевнинг изланишлари эса бутун хонлик ҳудудига тегишли вақф муассасаларига тааллуқли [12.181]. Мазкур ҳужжатларнинг анчагина қисми Қўқон хонлиги даврига тўғри келади.

Қуйида Худоёрхон томонидан 1288/1871 – 1872 йилда берилган Андижондаги Насриддинбек мадрасаси вақф ерларини солиқлардан озод қилиш ҳақидаги иноятноманинг қисқача мазмунини келтириб ўтамиз:

“Бугунги кунда Андижоннинг ҳокимлари, омиллари, мубоширлари ва шу ишга бевосита алоқадор кишилар ва бошқалар огоҳ бўлиб билсинлар. Кўзимизнинг қароси Саййид Муҳаммад Насриддинбек мадрасасининг толиби илмлари ва дуогўйларига хисравона марҳаматимиз билан иноят кўрсатиб, Андижоннинг ғарб тарафида жойлашган Насриддинобод мавзесининг, чегаралари вақфномасида келтирилган, давлат хирожи ва танобонасини шу мадрасага вақф қилиб шаръий жиҳатдан тасдиқлайман. Токи ҳоким ва омиллар, давлат мутасаддиларидан ҳеч бири хирож ва танобона масаласида мазкур мавзе ва мадраса талабаларига дахл ва зулм қилмасинлар. Мадраса талабалари ушбу вақф [ер]нинг хирож ва танобонасини шароит ва вақфнома шартига кўра ўз ўрталарида тақсимлаб олиб, тўкин[-сочин]ликда илм олишга ва давлатимиз дуосига саъй-ҳаракат қилсинлар. 1288/1871– 1872 йил” [13].

Кўриниб турибдики, ҳужжатда вақфнома шартига асосан, Насриддинобод мавзеидаги ерларнинг хирож ва танобона солиқлари давлат фойдасига эмас, мадраса талабалари эҳтиёжи учун топширилган. Бу тўғрида 1871 йили тузилган вақфномага кўра, воқиф, яъни Насриддинбек тарафидан Чинобод ариғи бўйларида обод қилинган янги ерлар – Насриддинобод Андижон ҳокими бўлиб турган шаҳзоданинг Андижон шаҳрида қурдирган мадрасаси фойдасига вақф қилинган. Хонлик тугатилгандан сўнг, XIX асрнинг 80-йиллари охирларида, мазкур вақф ерлар текширилиб, жами 1537 десятина 1650 сажен, яъни 1676 *га* экани аниқланган [10.276-277].

Айрим ҳолатларда бу ҳақда солиқ йиғувчи амалдорларга махсус ҳужжат – патталар ҳам юборилган. Сақланиб қолган Қўқон хонлари архивидаги ҳужжатлар кўпчилик мадрасаларнинг вақф ерлари хонларнинг иноятномаларига асосан хирож ва танобона солиқларидан озод қилингани ҳақида гувоҳлик беради. Масалан, Минг Шира хазиначи ўзининг 1285/1868 – 1869 йили Қўшариқ амлокдорига Марғилондаги Подшоҳ Искандар мадрасасининг вақф ерларидан маккажўхори, сабзи, пиёз экинларидан хирож солиғидан, қовун полизидан танобона солиғидан озод қилингани тўғрисида патта-фармойиш юборилган. Ҳужжатга Минг Шира хазиначи муҳри босилган [14].

Хонлик ҳудудлари Россия империяси томонидан босиб олингач (1865 йилдан сўнг Сирдарё бўйлари ва Тошкент, 1876 йилдан сўнг Фарғона водийси), ўлкада вақф мулклари, айниқса, вақф ерларини ҳисобга олиш ва уларни назорат қилиш бўйича чора-тадбирлар кучайтирилиб, имкон қадар уларни қисқартириб бориш сиёсати олиб борилди. Хусусан, 1886 йил 17 ноябрда қабул қилинган империя қарорига мувофиқ, Туркистон ўлкасидаги вақф хўжаликларига тегишли ҳужжатларни, яъни ҳукмдорларнинг ёрлиқ, фармон ва иноятномалари, олди-сотди ҳужжатларини 1887 йил 1 июлга қадар текшириш ва тартибга солиш ҳақида махсус кўрсатма берилди. Кўп ўтмай Туркистон ўлкасини бошқариш тўғрисидаги Низомда ушбу вазифани бажариш вилоятлар бошқармаси зиммасига юклатилгани алоҳида модда сифатида киритилди [15.267].

Бу эса ўлка маъмуриятининг ўз манфаатлари йўлида қилган “тадбир”ларидан бири бўлиб, унинг замирида хонлик ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаётининг ажралмас қисмини ташкил этувчи мактаб, мадраса, масжидларга вақф қилинган катта ер майдонлари, кўплаб дўконлар ва бошқа кўчмас мулк шаклларини ҳисобга олиш масаласи турар эди. Янги вақф мулкларини таъсис этиш эса, “Туркистон ўлкасини бошқариш тўғрисидаги Низом”га мувофиқ, фақатгина генерал-губернатор рухсати билан амалга оширилган.

Бундай тадбирлар кейинчалик россиялик тадбиркорларнинг аслида вақф мулки бўлган ер майдонларини осонлик билан арзон нархларда сотиб олишига имкон берди.

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, Қўқон хонлигида таълим муассасаларининг фаолиятига оид тарихий ҳужжатлардан – ёрлиқ ва иноятномалар жуда кўплаб етиб келган бўлиб, уларнинг аксарияти мадрасаларга тегишли, мактаблар фаолиятига оид ҳужжатлар эса жуда кам. Хон ва амирлар томонидан берилган ёрлиқ ва иноятномалар вақф мулкларини солиқ ва жарималардан озод этиб, уларни кўп миқдорда даромад олишига, бу эса, ўз навбатида, мактаб ва мадрасаларнинг моддий аҳволини яхшилашга кўмак берди.

Адабиётлар:

1. ЎзР МДА. И-1043-фонд. Қўқон хонлари архиви; ЎзР МДА. И-17-фонд. Сирдарё вилояти бошқармаси; ЎзР МДА. И-19-фонд. Фарғона вилояти бошқармаси. Яна қаранг: Мухтаров А. Материалы по истории Ура-Тюбе. Сборник актов XVII – XIX вв. – М.: Изд-во Восточной литературы. 1963. – 135 с.; Жувонмардиев А. XVI – XIX асрларда Фарғонада ер-сув масалаларига доир. – Тошкент: Фан, 1965. – 181 б.; Троицкая А.Л. Материалы по истории Кокандского ханства XIX век. / По документам архива Кокандских ханов. – М.: Наука, 1969. – 155 с.; Ўша муаллиф. Каталог архива Кокандских ханов XIX века. – М.: Наука, 1968. – 583 с.; Каталог среднеазиатских жалованных грамот. Из фонда Института востоковедения им. Абу Райхана Беруни Академии наук Республики Узбекистан / Составители А.Урунбаев, Г.Джураева, С.Гуломов. Orientwissenschaftliche Hefte. 23/2007. – 114 с.; Набиев Р.Н. Вакфное хозяйство Кокандского ханства. – Ташкент, 2010. – 639 с.

2. Каталог среднеазиатских жалованных грамот. Из фонда Института востоковедения им. Абу Райхана Беруни Академии наук Республики Узбекистан. / Составители А.Урунбаев, Г.Джураева, С.Гуломов. Orientwissenschaftliche Hefte. 23/2007.

3. Султонов Ў. Муҳаммад Солиҳхўжа ва унинг “Тарихи жадидайи Тошканд” асари. – Тошкент: O‘zbekiston, 2009.

4. Султонов Ў. Архив ҳужжатлари генеологик манба сифатида (XIX – XX аср бошлари) // Тарих фани ва архив иши: интеграция муаммолари. Ак. Я.Ғуломов номидаги “Ўзбек халқи ва унинг давлатчилиги тарихи” Республика илмий семинари материаллари тўплами. – Тошкент: Фан, 2010.

5. Ярлыкъ Кокандскаго Хана Зяйиндъ – Мухаммедъ – Худоярь Хана. / Текст и перевод Н.Остроумов // ПТКЛА. Год 21-й. – Ташкент: Типография Туркестанской ведомости, 1917.

6. ЎзР МДА. И.1-фонд, 12-рўйхат, 79-иш.

7. Болтабоев С. Д. Туркистондаги вақф мулклари тарихи. – Наманган, 2005.

8. Наливкин В.П. Положение вакуфного дела в Туркестанском крае до и после его завоевания // Ежегодник Ферганской области. – Новый Маргелан, 1904. Т.III.

9. Болтабоев С. Д. XIX асрнинг 2- ярми – XX аср бошларида Туркистон ўлкасида вақф мулклари: Тар. фан. номз... дисс. – Тошкент: ЎзР ФА ТИ, 1995. – Б.30.

10. Набиев Р. Вакфное хозяйство Кокандского ханства. – Ташкент, 2010.

11. ЎзР МДА. И.47-фонд, 1-рўйхат, 328-иш.

12. Қаранг: Жувонмардиев А. XVI – XIX асрларда Фарғонада ер-сув масалаларига доир. – Тошкент: Фан, 1965.

13. Таржима ЎзР МДА И.19-фонд 1-рўйхат, 34178-ишдан ўрин олган ҳужжатнинг Р.Набиев кўчирган матни ва русча таржимаси асосида тайёрланди.

14. ЎзР МДА. И.1043-фонд, 1-рўйхат, 718-иш.

15. Положение об управлении Туркестанского края (Свод законов Российской Империи. Том второй Извлечение). Издание 1892 года. Раздел третий: Поземельное устройство. Глава 1.

Андижон давлат университети,
2013 йил 3 майда қабул қилинган
(Тақризчи: проф. И.Алимов)